

Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության ջանքերը հայ-վրացական պաշտպանական միության ձևավորման ուղղությամբ 1920 թ. աշնանը

Ղազարյան Ա.Է.

Երևանի պետական համալսարանի պատմության ամբիոն (Հայաստան, Երևան)
artakghazaryan@rambler.ru

Վճռորոշ քառեր՝ դիվանագիտական ներկայացուցիչ, ռազմաքաղաքական դաշինք, կովկասյան հանրապետություններ, հայ-վրացական սահմանավեճ, կամավորական բանակ, Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետություն, Տիգրան Բեկզադյան

Усилия дипломатического представительства РА в Грузии осенью 1920 года по направлению формирования армяно-грузинского оборонного союза

Казарян А.Э.

Кафедра истории Ереванского государственного университета (Армения, Ереван)
artakghazaryan@rambler.ru

Резюме: 1920г. Ситуация осенью, связи с турецкой войной, быстро заставила правительство Армении спешить сформировать военный альянс с Грузией.

Грузия с Россией в 1920 году 7 мая подписала контракт, с которым армяно-грузинский военный альянс стал практически невозможным. В сентябре 1920 состоялся Конгресс народов Востока, на котором Республика Грузия согласилась занять нейтральную позицию и подписала секретное соглашение с кемалистами, в результате которого Армения оказалась в изоляции, и все шаги Республики Армения по созданию армяно-грузинского оборонительного альянса были обречены на провал.

Ключевые слова: дипломатический представитель, военно-политический альянс, кавказские республики, армяно-грузинский пограничный спор, добровольческая армия, Грузинская Демократическая Республика, Тигран Бекзадян

Efforts of the diplomatic representation of the Republic of Armenia in Georgia in the fall of 1920 towards the formation of the Armenian-Georgian Defense Union

Ghazaryan A.E.

Department of History of Yerevan State University (Armenia, Yerevan)
artakghazaryan@rambler.ru

Abstract: 1920 The situation in the fall, due to the Turkish war, quickly forced the Armenian government to rush to form a military alliance with Georgia.

Georgia with Russia in May 7 signed a contract, with which the Armenian-Georgian military alliance became almost impossible. In September 1920 the Congress of the Peoples of the East was held, at which the Republic of Georgia agreed to take a neutral position and signed a secret agreement with the Kemalists, as a result of which Armenia was isolated, and all steps of the Republic of Armenia to create an Armenian-Georgian defense alliance were doomed to failure.

Keywords: Diplomatic Representative, the Military-Political Alliance, Caucasian Republics, Armenian-Georgian border dispute, Volunteer army, Georgian Democratic Republic, Tigran Bekzadyan

1920թ. աշունը փորձությունների ու զրբկանքների բարդ ժամանակահատված էր Հայաստանի Հանրապետության համար: 1920 թ. աշնանը ստեղծված իրավիճակը՝ կապված Թուրքիայի պատերազմական գործողությունների հետ Հայաստանի կառավարությանը պարտադրեց հապճեպ քայլեր ձեռնարկելու

Վրաստանի հետ ռազմաքաղաքական դաշինք ձևավորելու, և դա այն պարագայում, երբ, ինչպես նշել է Ալ. Խատիսյանը՝ դաշնակիցները մեկը մյուսի ետևից լքեցին Հայաստանը¹: Գործնականում անհաջող ընթացք ստացան

¹ Տե՛ս Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 291:

ՀՀ հարաբերությունները Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, և մասնավորապես ձախողվեցին հայկական կողմի բանակցությունները ՌԽՖՍՀ լիազոր-ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի հետ, որի հետ համաձայնության գալու որևիցե ձգտում հայկական կողմը չդրսևորեց, ոչ մի տարբերակ նպատակահարմար չհամարվեց, և դա այն պարագայում, երբ դաշնակիցներից ակնկալվող օգնության բոլոր հույսերն ի դերն եղան և Հայաստանը հայտնվեց աշխարհաքաղաքական փակուղում: Միակ հնարավոր օգնության սպասելիքները Վրաստանի հետ էին, եթե իհարկե, ՀՀ կառավարությանը հաջողվեր վերջինիս հետ ձևավորել պաշտպանական-քաղաքական դաշինք, ինչը ևս պայմանական էր: 1918 թ. պատերազմից հետո որոշակի ջանքեր գործադրվեցին հայ-վրացական հարաբերություններում առկա լարվածությունը վերացնելու, պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց բոլոր վիճելի հարցերը լուծել բանակցելու միջոցով, հաջողվեց տրանզիտի մասին կնքել պայմանագիր, ապահովել հաղորդակցության ուղիների գրեթե անխափան աշխատանքը, և անշուշտ՝ փորձեր արվեցին միավորել ջանքերն ընդհանուր թշնամու դեմ²:

Դեռ 1920 թ. փետրվարի 4-ին (N 644) Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար Եվանգուլյանը Խատիսյանին ուղղված գրության մեջ հայտնելով Վրաստանի ԱԳ նախարար Գեգեչկորուն և Մախարաձեի կատարած իր այցի մասին, կարևորում էր Վրաստանի հետ դաշինքի անհրաժեշտությունը, ելնելով այն իրողությունից, որ բոլշևիկները անուժ են և հեռու, ինչը հավատարմատարի կողմից թերագնահատման արդյունք էր, իսկ միակ ուժը, որի հետ պետք էր կարևորել ընդհանուր դաշտը, դա Վրաստանն էր, որը անզլիացիների հեռանալուց հետո դարձել էր Բաթումիի և Փոթիի տերը՝ մեծ վստահություն ձեռք բերելով³: 1920 թ. փետրվարի 8-ին (N 739, 741) ՀՀ ԱԳ նախարարության գլխավոր քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանը Լ. Եվանգուլյանին ուղղված նամակում հայտնում էր, որ իրենք ստացել են նրա փետրվարի 5-ի (N 44) զեկույցը, որում հայտնվում էր, որ ՀՀ կառա-

վարությունը չի առարկում Վրաստանի հետ ռազմաքաղաքական դաշինքին, սակայն կասկածներ հայտնելով այդ առթիվ, ցանկանալով իմանալ, թե՞ արդյոք դաշինքի գաղափարը չի հանդիսանում այն բանի նախադրյալը, որ ռազմական դաշինքի հաշվին լուծվեին տարածքային վեճերը, դա դիտարկելով որպես վրացական կառավարության կողմից դիվանագիտական մանևրում՝ ՀՀ-ին հարկադրելու զիջել Ալավերդին: Այդ կասկածներից ելնելով, առաջարկվում էր պարզել Վրաստանի կառավարության իսկական և խորքային մտադրությունները⁴: Այդ ընթացքում, արդեն 1920 թ. Փետրվարի 12-ին (N 904) ԱԳ նախարար Ալ. Խատիսյանին ուղղված Տ. Բեկզադյանի շտապ ձեպագրից տեղեկանում ենք Վրաստանի ԱԳ մինիստր Եվգ. Գեգեչկորու, Երևանում Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Մախարաձեի, ռազմական մինիստր Լորդկիպանիձեի հետ ունեցած հանդիպման մասին, որում անդրադարձ է կատարվել թուրքական վերահաս վտանգին և դրա հետ կապված Վրաստանի ու Հայաստանի միջև ռազմական դաշինքի անհրաժեշտությանը, վերապահում անելով, որ դա վրացական կողմից ըստ երևույթին հասկացվում է տարածքային հարցերում զիջման ձևով՝ մասնավորապես ՀՀ կողմից Ալավերդու զիջմամբ:

Հենց դա էլ առիթ տվեց, որ ՀՅԴ խմբակցության նախաձեռնությամբ այդ հարցը քննարկվի կառավարության և պառլամենտի նիստերում, որոնցում մեծամասնությամբ տազնապ հայտնվեց, թե արդյոք Վրաստանի կողմից առաջարկված դաշինքի հիմքում ընկա՞ծ չեն տարածքային զիջումներ և Արդահան 300 հոգանոց զորք մտցնելը՝ որպես նախապայման, քանզի ի հակառակ պայմանագրի, շարունակվել է վրաց զորագումարտակի ներկայությունը Արդահանի հայկական մասում⁵: ՀՅԴ խմբակցությունը 26 ձայնով ընդդեմ 3 ձեռնպահի ՀՀ կառավարությանը պարտավորեցնում է հասնելու վրացական զորաջոկատի տեղափոխմանը դեպի Արդահանի հյուսիսային մասը, ելնելով այն բանից, որ նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանը և օկրուգի պետ Կադիմովը վրացական զորամասերի գտնվելը

² Տե՛ս այդ մասին Վիրաբյան Վ. Հ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2016, էջ 625-626:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 12-14, 21-23:

⁴ Տե՛ս այդ մասին Վիրաբյան Վ. Հ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները..., էջ 626:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 22:

Արդահանի հարավային մասում համարել են ծայրահեղորեն վտանգավից հայկական շահերի համար: Ըստ այդմ առաջարկվել էր վրացիներին ներկայացնել մի շարք առաջարկներ, այն է՝ 1) Վրաստանի կողմից վագոններով, մագուլթով և այլ ձևերով ՀՀ անխափան մատակարարում, ինչը կարող է նպաստել ՀՀ ուժեղացմանը, որը ուղղակի բխում է Վրաստանի շահերից, նկատի ունենալով ընդհանուր թշնամուն՝ Թուրքիային, որը ջարդելով հայերին, այնուհետև կջախջախեր և Վրաստանին, 2) ռազմատնտեսական փոխադարձ ծառայությունների մատուցում. 3) համատեղ ելույթ բոլոր ճակատներում: Ընդգծվում էր, որ հայկական կողմը հակված է դեպի առաջին և երկրորդ ձևերի իրականացման օգտին, երկայացնելով ՀՀ Նախարարների խորհրդի և պառլամենտի ՀՅԴ խմբակցության համատեղ որոշումը Վրաստանի հետ ռազմական դաշինքի վերաբերյալ. 1) Վրաստանի և Հայաստանի միջև ռազմական դաշինքի կնքումը օգտակար համարել, որի սահմանները հաստատել Վրաստանի կառավարության հետ բանակցային ուղիով և վերջինիս տեսակետը պարզելուց հետո: Արդյունքների մասին հարողել՝ ՀՀ Նախարարների խորհրդում քննարկելու և պառլամենտի կողմից հաստատելու համար. 2) ոչ մի նոր տարածքային զիջում Վրաստանին չկատարել: Վրաստանի կառավարության համաձայնության դեպքում, ՀՀ հետ ռազմապաշտպանական դաշինք կնքելու համար տարվող բանակցությունների ժամանակ ընդունել ՀՀ կառավարության անփոփոխելի պայմանները տարածքային սահմանազատման մասին, 3) Արդահանում վրացական պահակազորի ուժեղացման հարցը դիտարկել բացառապես Վրաստանի հետ ռազմական դաշինքի կնքման տիրույթում, սեպարատ համաձայնություն չկնքել, ի հակառակ դրա, պնդել վրացական զորքերի դուրսբերման վրա Արդահանի հարավային մասից: Ալ. Խատիսյանը նաև առաջարկել էր դիվանագիտական հավատարմատարին հնարավոր ռազմական դաշինքի կնքման մասին որոշումը քննարկել Թիֆլիսի հայկական պատվիրակության հետ, բանակցելով Վրաստանի կառավարության հետ, և եթե դրա

համար կա պատրաստ հող, կամ չկա՝ նախապես հայտնել ունեցած կարծիքը⁶:

ՀՀ ԱԳ նախարար Ալ. Խատիսյանին ուղարկված 1920 թ. փետրվարի 18-ի (N 67) զեկուցագրից պարզորոշվում են սահմանավեճերի և հայ-վրացական ռազմաքաղաքական դաշինքի հնարավորության նկատմամբ դիրքորոշումների որոշ նրբերանգներ: Դրանում Լ. Եվանգուլյանը հայտնում էր, որ ԱԳ նախարարի 1920 թ. փետրվարի 8-ի (N 741) գաղտնի նամակին ի պատասխան հայտնում է, որ իրենց վեճը ոչ մի վճռական վերաբերմունք չի կարող ունենալ Ալավերդու շրջանի նկատմամբ և չի կարող դիտարկվել որպես նախապայման Վրաստանի հետ տարածքային հարցը վերջնականապես լուծելու համար: Լ. Եվանգուլյանը դրանից ենթադրել էր, որ ոչ մի կերպ չի կարող որևիցե կապ լինել Ալավերդու գործարանի և շատ ավելի հեռու գտնվող Ջանգեգուրի ու Արդահանի միջև, դիտարկելով դա որպես վրացիների կողմից քղաձածակված մոտեցում և պլան՝ ողջ Արդահան գրավելու համար: Լ. Եվանգուլյանը կարծում էր, որ դեռ բավականաչափ փաստեր չունի վրացական կողմի իրական մտադրությունների մասին և, իրենք արդեն Արդահանին տիրելու վրացական ցանկության մասին նախադեպ ունեն, ավելացնելով նաև, որ վրաց կառավարությունը շահարկում է ՀՀ համար իրապես մեծ սպառնալիք ներկայացնող թուրքական վտանգի փաստը, անդրադառնալով Վրաստանի հետ պաշտպանական դաշինքի իրականացման ձևերի հնարավորության խնդրին, ասելով, որ ի պատասխան արված առաջարկների, Վրաստանի կողմից դեռ պաշտոնական առաջարկ չունեն, խնդրելով հնարավոր նոր զարգացումների պայմաններում վերջնական հրստակ դիրքորոշման համար լրացուցիչ հրահանգներ ուղարկել⁷:

Այդ նույն խնդիրներն են արծարծվում Եվանգուլյանի կողմից Ալ. Խատիսյանին ուղարկված 1920 թ. փետրվարի 24-ի գաղտնի գրությունում (N 942), որտեղ Վրաստանի հետ ռազմապաշտպանական միության հարցերը նրկայացվում են Ալավերդու գործարանի շուրջ առաջացած վեճի տիրույթում, գտնելով,

⁶ Տե՛ս մանրամասն Վիրաբյան Վ. Հ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները..., էջ 626-629:

⁷ Տե՛ս Վիրաբյան Վ. Հ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները..., էջ 629-630:

որ այն չի կարող դիտարկվել որպես տարածքային հարցի վերջնական հանգուցալուծման նախապայման: Անվտանգություն էր հայտնվում, թե զիջելու պարագայում ինչքանով է իրական հայ-վրացական ռազմական միությունը, որ Ռամիշվիլին բազմիցս հայտարարել է իրենց պատրաստակամությունը աջակցություն ցուցաբերել հայերի ռազմական դրությունը ուժեղացնելու համար, ի հակառակ Ադրբեջանի հետ իրենց ունեցած դաշինքի, խոստումներ տալով, որ կաջակցեն ռազմական բեռների փոխադրման խնդրում և ըստ Եվանգուլյանի՝ միայն շնորհիվ իրենց անդասավորվածության հայկական կողմը չի կարողացել օգտվել այդ իրավունքից, ինչպես նաև Դենիկինից չստանալով փամփուշտների և ռազմամթերքի հասանելիք բաժինը: Եվանգուլյանը միաժամանակ խոստովանում էր, որ անշուշտ, իրենց չի ուրախացնում վրացիների թուրքական կողմնորոշումը, և խոստովանում Վրաստանի հետ դաշինքի վերջնականության շուրջ իր դեռևս ոչ վերջնականապես ձևավորված տպավորության մասին, սակայն այն խիստ ցանկալի համարելով⁸:

1920 թ. մայիսի 19-ին (N 3071) ՀՀ ԱԳ նախարար Հ. Օհանջանյանը Տ. Բեկգադյանին ուղղված դիմումագրում հայտնում էր, որ կառավարությանը խորապես հետաքրքրում է Վրաստանի հետ ռազմական-պաշտպանական միության հարցը, որը սակայն առ այսօր մնացել է անորոշ: Օհանջանյանը հայտնում էր, որ վրացիների բանավոր առաջարկի հիման վրա մշտապես բանակցություններ են տարվել Հայաստանի և Վրաստանի գործերի Գլխավոր շտաբների միջև՝ երկու երկրների ռազմական գործողությունները ուղղորդելու: Օհանջանյանը դա անբավարար էր համարում, գտնելով, որ այդ առաջարկը պետք է լինի գրավոր ձևակերպված, որ կառավարությունը վստահություն չունի վրացիների կողմից արված առաջարկի նկատմամբ, խնդրելով պարզել վրացական կողմի առաջարկի կոնկրետ իմաստը, ի՞նչ են վրացիները մտածում⁹:

1920 թ. օգոստոսի 3-ին Երևան է գալիս Լոնդոնում Վրաստանի ներկայացուցիչ Դ. Գամբաշիձեն, հանդիպում վարչապետ Հ. Օհանջանյանի հետ, և նշելով տաճկասլավո-

նական (ռուսական – Ա. Ղ.) մերձեցման մասին, գտնում, որ «այդ վտանգի դեմն առնելու համար երկու երկրները պետք է զինվորական դաշինք կնքեն և դրանով հող նախապատրաստեն ֆեդերացիա կամ կոնֆեդերացիա ստեղծելու համար»¹⁰: Սակայն ինչպես պարզվում է, դրան Օհանջանյանի պատասխանը կարելի է ասել՝ անլուրջ է եղել, քանզի վերջինս գտել է, որ դեռ վաղ է այդ մասին բանակցելը¹¹, ինչը կարելի է ասել՝ վատ հաշվարկ էր, անկախ նրանից, թե ինչքանով լուրջ էր վրացական կողմի առաջարկը, որի ուղղությամբ այդ օրերին աշխատում էր նաև Վրաստանի զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի պետ Ջախարիաձեն: Սակայն տեղեկություններ ստանալով Ղազախում բոլշևիկյան գործերի կուտակումների մասին, որը տագնապ է ներշնչում Վրաստանին և Հայաստանին սպառնացող վտանգի առումով, 1920 թ. օգոստոսի 18-ին վարչապետ Օհանջանյանը հեռագրում է Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչին, որ կառավարությունը սկզբունքորեն կողմ է համաձայնագիր կնքելու վրացիների հետ, հայտնելով նաև, որ բանակցություններ սկսելու տեղի ու ժամանակի մասին Բեկգադյանի կողմից ձեռք բերվելիք պայմանավորվածության մասին որոշումը հավանության կարժանանա կառավարության կողմից¹²: Սակայն Բեկգադյանի առաջարկը այս անգամ անհրաժեշտ արձագանքը չի գտնում վրացական իշխանությունների մոտ, քանզի վերջիններս սկսում են ձգձգել պատասխանը կամ էլ առաջարկում հայ-վրացական դաշինք ընդդեմ Ադրբեջանի, կամ էլ դաշինք ձևավորել ընդդեմ բոլշևիկյան վտանգի, որոնք ոչ մեկն էլ լուծում չի գտնում, և իրավիճակային որոշումների տպավորություն են թողնում: Ի վերջո Տ. Բեկգադյանը օգոստոսի վերջերին պատասխան է պահանջում Վրաստանի ԱԳ նախարարից, և ստանում է պատասխան, թե իրենց համար պարզ չի հայկական կողմի առաջարկը, թե ու՞մ դեմ է դաշինք առաջարկվում՝ պահանջելով պաշտոնական դիմում, հայտնելով, թե առաջարկվող դաշինքը ում դեմ է՝ ռուսների թե՞ տաճիկների¹³: Հավանաբար, վրացական կողմի այս հապաղումները և ի վերջո դաշինքի ձևավոր-

⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 31:

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 56:

¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 10:

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, նույն տեղում, թ. 10:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 81:

¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 81, թ. 4:

ման ձգձգումները պայմանավորված էին նաև 1920 թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական պայմանագրով, որով ճանաչվել էր Վրաստանի անկախությունը: Այդուհանդերձ Բեկզադյանը շարունակում է այդ ուղղությամբ ջանքեր գործադրել՝ ակնկալելով, որ ի վերջո հնարավոր կլինի հասնել հայ-վրացական ռազմական դաշինքի կնքմանը, սակայն առանձնապես մեծ հույսեր չփայփայելով: Բեկզադյանը հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ այդ պահին աշխատանքից ազատվում է դաշինքի կողմնակից Զինվորական նախարար Գեորգաձեն և դրանով իսկ պարզորոշելով դրա ձախողման ևս մեկ իրողություն, չնայած ուզում էր հավատացած լինել, որ ի վերջո կհաջողվի ներդաշնակեցնել երկու ժողովուրդների շահերը. «Ինչ վերաբերում է Վրաստանին, ապա մենք ձգտում ենք ստեղծել մտերիմ փոխհարաբերություններ, մինչև նույնիսկ դաշնագրություն: Վրաց ղեկավար շրջաններն այժմ պարզ գիտակցում են, որ այն օրը, երբ Հայաստանում բոլշևիկյան իշխանություն եղավ, կորած է Հայաստանի անկախության հետ և իրենց անկախությունը, այդ պատճառով անկեղծորեն փարած են մեր անկախությանը: Պետք է, որ Սովետական իշխանությունը համոզվի, որ մենք երկուսս էլ այնքան ուժեղ ենք փարված մեր անկախությանը, որ պատրաստ ենք միասին դիմադրել այն դաշինքին, որը ձեռք կտա մեր անկախությանը»¹⁴:

1920 թ. կեսերին հայ և վրաց իրականությունը ավելոծված էր թուրք-բոլշևիկյան վտանգի մասին քաղաքական վեճերով, երբ տարբեր կուսակցական-քաղաքական ուժեր դրանց շուրջ թե՛ ճամարտակումներ էին անում, և թե՛ որոշ ղեկավարում՝ ոչ արդյունավետ լուծումներ առաջարկում: Դա բոլորից լավ զգում էին Ս. Բեկզադյանը և նրա զինակիցները, որոնք գործելով Թիֆլիսում, տեսնում էին այն իրական վտանգները և քաղաքական-դիվանագիտական զարգացումների հասկանալի և անհասկանալի խորքերն ու ելևէջումները Հայաստանի շուրջ և այդ իրավիճակում հնչող հայ-վրացական դաշինքի ստեղծման կոչերը՝ ընդդեմ ընդհանուր վտանգի: Խնդիրը սակայն նրանում էր, որ Վրաստանի մամուլը, քաղաքական գործիչները աղմուկարարությամբ զբաղվեցին մինչև այն պահը,

երբ գործնականում համոզվեցին, որ վրաց պետությանը վտանգ չի սպառնում¹⁵: Առավել ևս, երբ Վրաստանը որոշակի երաշխիքներ ստացավ իր տարածքների անձեռնմխելիության մասին, որից հետո մերժեց քեմալական Թուրքիայի կամ բոլշևիկյան Ռուսաստանի դեմ ռազմաքաղաքական դաշինք ստեղծելու ՀՀ բոլոր առաջարկները: 1920 թ. ապրիլյան անդրկովկասյան վեհաժողովից հետո գործնականում հոդս ցնդեց Գեգեչկորու հռչակած ընդհանուր վտանգի դեմ Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների միջև համագործակցության կամ դաշինքի անհրաժեշտությունը, ինչը կանխվեց Ադրբեջանի խորհրդայնացմամբ: Այդ իրավիճակում խընդիրը տեղափոխվեց հայ-վրացական դաշինքի լինել-չլինելու դաշտ: 1920 թ. մայիսի 7-ին կնքված վրաց-ռուսական պայմանագիրը ևս մի գործոն ավելացրեց և պատահական չէ, որ հունիսի 11-ին ՀՀ կառավարությունը բողոքեց այդ դաշնագրի դեմ, որով Ռուսաստանը պարտավորվում էր ճանաչել Վրաստանի իրավասությունը Թիֆլիսի նահանգի և ողջ Բաթումի մարզի նկատմամբ, ինչով դժվարացնում էր հայ-վրացական դաշինքի հնարավորությունը:

Եվ դեռ ավելին, ելնելով 1920 թ. Սեպտեմբերին տեղի ունեցած Արևելքի ժողովուրդների համագումարի կողմից ՀՀ դեմ ընդունված չափազանց ագրեսիվ կուրսի իրողությունից, որի պայմաններում Թուրքիային անհրաժեշտ էր ոչ միայն բոլշևիկյան Ռուսաստանի գորակցությունը, այլև մենշևիկյան Վրաստանի չեզոքությունը, որի մասին պարզ ասված էր նաև Արևելքի ժողովուրդների համագումարի կողմից սեպտեմբերի 17-ին ընդունված փաստաթղթում, Վրաստանը կատարեց իր ընտրությունը: Հայաստանը մեկուսացվեց և կառավարության ջանքերը անարդյունավետ դուրս եկան, քանզի վրաց կառավարությունը, ելնելով իր շահերից և հավատալով Վրաստանի անկախությանը ձեռք չտալու Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի հավաստիացումներին, համաձայնվեց չեզոք դիրք գրավել, և այդ իրողությունից ելնելով՝ Թիֆլիսում գաղտնի պայմանագիր

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ.275, ց. 5, գ. 191, թ. 37-41:

¹⁵ Տե՛ս Սարգսյան Կ., Հայաստանը համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաչմերուկում (Ինչպե՛ս կործանվեց Հայաստանի Հանրապետությունը), Եր., «Նաիրի» հրատ., 2007, էջ 101:

ստորագրեց քեմալականների հետ¹⁶, հրաժարվելով Հայաստանի հետ զինակցելու և պաշտպանական-ռազմական դաշինքի մտադրությունից:

Այդ ամենին զուգահեռ, ինչպես պնդում են Կ. Սարդարյանը¹⁷ և ուրիշներ, ՀՀ կառավարությունը տեղեկություններ չունեի քեմալական ռազմուժի մասին, ինչը նաև, օրինակ ամրապնդվեց Օրջոնիկիձեի կողմից 1920 թ. հունիսի 18-ին Բաքվում ՀՀ ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանին հրամցված թյուր կարծիքով, թե քեմալականները անկարող են հարձակվել Հայաստանի վրա¹⁸, ինչը հերքվում է Վ. Վիրաբյանի կողմից բերված ՀՀ հետախուզական ծառայության կողմից Թուրքիայի և հայկական սահմանի ողջ երկայնքով թուրքական զորքերի տեղաշարժերի և վերախմբավորումների մասին հայթայթած բազմաթիվ և տարաբնույթ անառարկելի փաստերով¹⁹, առավել ևս որ ՀՀ դաշնակից Մեծ Բրիտանիան այդպես էլ չզինաթափեց Թուրքիային:

Այս պայմաններում Ռ. Տեր-Մինասյանի, Տ. Բեկզադյանի կողմից ամեն դեպքում որոշակի անկեղծ ջանքեր գործադրվեցին Վրաստանի հետ դաշինք ստեղծելու համար, որոնք ընթացան նոր իրողությունների պայմաններում: Որոշվում է Ռ. Տեր-Մինասյանի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկել Վրաստան, որը Թիֆլիս է մեկնում հոկտեմբերի 17-ին, իսկ ըստ Ալ. Խատիսյանի՝ հոկտեմբերի 18-ին՝ «համոզելու համար Վրաց կառավարութիւնը, որ համաձայնութեան գայ Հայաստանի կառավարութեան հետ միացած ուժերով կռուելու Հայաստանին եւ Վրաստանին սպառնացող կրկնակի վտանգներուն դէմ. Հայկական կառավարութիւնը յանձն կառնէր պահել թրքական ճակատը, իսկ վրացիք պէտք է ետ մղէին բոլշեւիկյան վտանգը... Հայերը իրենց առաջարկը կը հիմնադրէին այն ապագայ վտանգով, որ Վրաստանի համար հերթական պիտի դառնար Հայաստանի հնարաւոր անկումէն յետոյ: Վրացիք կը տատամսէին եւ չէին

համարձակեր չէզոքունէ դուրս գալ»²⁰: Նա այնտեղ մնում է մինչև հոկտեմբերի 22-ը, իսկ բանակցությունները գործնականում ձախողվում են, ոչ մի արդյունք չի ստացվում և Ռ. Տեր-Մինասյանի պատվիրակությունը ձեռնունայն վերադառնում է Երևան:

Այդուհանդերձ ռազմաքաղաքական լուծումների որոնումները շարունակվում են, և ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունը Տ. Բեկզադյանի գլխավորությամբ իր վրա է վերցնում Վրաստանի կառավարության հետ հետագա բանակցությունների պատասխանատվությունը՝ փորձելով կառավարության հետ համատեղ այդ դժվարին խնդիրը վճռել և վրաց-հայկական դաշինքի ձևավորումով դիմագրավել թշնամուն և Հայաստանին դարանակալած նոր փորձություններին²¹: Այդ մասին է փաստում Տ. Բեկզադյանի 1920 թ. հոկտեմբերի 26-ի (N 478) զեկույցը ԱԳ նախարարությանը Վրաստանի պատվիրակության անդամներ Ն. Ռամիշվիլու, Կ. Սարախտարաշվիլու և Ս. Գ. Մդիվանու հետ հոկտեմբերի 25-ին վարած բանակցությունների մասին՝ ռազմաքաղաքական դաշինք ստեղծելու մասին, որին մասնակցել են նաև ՀՀ պատվիրակներ Ստ. Մամիկոնյանը, Ս. Խաչատրյանը: Ինչպես հայտնում է Տ. Բեկզադյանը, տեղի ունեցած երկու նիստերում էլ վրացական կողմը սկսում է սահմանավեճերից, պահանջներ ներկայացնելով Օլթիի և Արդահանի գավառների նկատմամբ՝ դրանով պայմանավորելով փոխադարձ պաշտպանության հնարավորության խնդիրը: Օգտվելով ՀՀ համար ստեղծված ծանր իրավիճակից, վրաց պատվիրակները առաջարկում են վերացնել Լոռու չէզոք գոտին, և առանց նախապայմանների Ախալքալաքն ու Ախալցխան ճանաչել իբրև Վրաստանի անբաժանելի մասեր: Հարցի քննարկմանը այս անգամ ներգրավվում է նաև Վրաստանի զորքերի շտաբի պետ Ջախարիաձեն: Տ. Բեկզադյանի հաղորդման համաձայն, Ռամիշվիլին արտահայտվում է ավելի պարզ և հստակ, գտնելով որ վտանգն ընդհանուր է, որ իրենք պետք է աջակցեն Հայաստանին, որ նա կարողանա դիմադրել իր թշնամիներին, և իրենք ցույց կտան թե՛

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 284:

¹⁷ Տե՛ս Սարդարյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Եր., «Նաիրի», 2003, էջ 155:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 57, թ. 47:

¹⁹ Տե՛ս հանգամանակից Վիրաբյան Վ. Հ., Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920 թթ., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2015, էջ 175-226, 492-683:

²⁰ Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 266:

²¹ Տե՛ս Վիրաբյան Վ. Հ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., էջ 646-652:

բարոյական և թե՛ նյութական աջակցություն, գտնելով, որ բարոյապես դա կլինի իրենց պատասխանը Չիչերինին, որ Հայաստանին օգնելու օգտին համակրանքով են արտահայտվել Լոմտատիձեն և Ազգային գվարդիայի պետ Վ. Ջուղելին, որ իրենք հնարավորություն կտան զինակոչի ենթարկել վրաստանահպատակ հայերին, ինչպես նաև տալ նավթ, թույլ տալով արտահանել ռազմական պիտույքներ՝ նույնիսկ ի վնաս Վրաստանի շահերի՝ վտանգելով հարաբերությունները Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Ըստ Բեկզադյանի, Ռամիշվիլին խոստանում է «բարյացակամ չեզոքություն», գտնելով որ իրենք ավելին չեն կարող անել և պետք չէ իրենցից դրանից ավելին խնդրել: Ռամիշվիլին հայտնել էր Բեկզադյանին, որ ստեղծված իրավիճակում Ռուսաստանի դեմ իրենք չեն կարող կռվել, որովհետև պայմանագիր ունեն, որը չեն ցանկանում խախտել, իսկ Մ. Քեմալի դեմ կռիվ չեն կարող սկսել, որովհետև Աջարիայում և Ախալցխայում թուրք հպատակներ ունեն, սակայն միաժամանակ վերապահում անելով, որ եթե թուրքերը պատերազմ սկսեն Վրաստանի դեմ, իրենք երեք օրում գորակոչ կսկսեն և կռվեն²²: Ըստ Բեկզադյանի, վրացական կողմի մոտեցման մեջ ակնհայտ հակասականություններ կային, որը ցայտուն արտահայտվեց Մոլիվանու ելույթում, որը Ռամիշվիլու խոսքից հետո կտրուկ ավելացրել է, որ ՀՀ հետ զինվորական զինակցության մասին խոսք լինել չի կարող, մինչև որ սահմանավեճերը չլուծվեն²³, ինչն ընդամենը անցանկալի զինակցությունից խուսափելու դիվանագիտական մանևրում էր հիշեցնում: Ինչպես փաստում է Բեկզադյանը, Ռամիշվիլին միջամտում է և փորձում մեղմել լարվածությունը, սակայն զուր: Բեկզադյանը դա մեկնաբանում էր նրանով, որ վրացական կողմը ռուսական վտանգը Հայաստանի դեմ լուրջ չէր համարում, և չէր տազնապում, որ Հայաստանը շուտով կընկնի նրանց ազդեցության տակ և կդառնա «խորհրդային», իսկ Թուրքիայի կողմից էլ իրենք իրենց վտանգված չէին համարում և չէին ցանկանում կռվել նրանց դեմ²⁴, ինչը վրացական շահերի մեկնա-

կետից հասկանալի պետք է լիներ ՀՀ կառավարության համար: Բեկզադյանի վկայությամբ, Ռամիշվիլին ելնելով իրենց այն պնդումից, որ արդեն ընդհանուր վտանգ չկա, նույնիսկ հայտարարել էր. «Վտանգն ու թշնամիները միայն Հայաստանին են և Վրաստանի այլևս վտանգ չի սպառնում: Իսկ դրանից ընդամենը երկու ամիս առաջ Վրաստանն ավելի վտանգի զգացողություն ուներ և օգոստոսին ինքն էր Հայաստանին առաջարկում «ընդհանուր գործողությունների համաձայնագիր կնքել»²⁵: Այս գրույցից Բեկզադյանը եկել էր այն եզրահանգման, որ վրացիները իրենց հետ չեն զինակցելու և այլևս պետք չի նրանց վրա հույս դնել, այլ պետք է բավարարվել, որ վրացիները չխանգարեն իրենց գորակոչին և տրանզիտին՝ դյուրացնելով ապրանքների արտահանումը Վրաստանից և մասնավորապես Բաթումից, գտնելով որ դա կլինի այն առավելագույնը, որ վերջիններս տրամադիր են անելու, և դրանով իսկ խախտում են իրենց չեզոքությունը: Իսկ Ջախարիաձեն, Բեկզադյանի վկայությամբ, տեղեկացրել էր, որ հայերի դեմ կռվում են 18.000 զորք (երեք դիվիզիա), որից երեքական հազար հազար Օլթիի (նոր 3-րդ դիվիզիան), Մերդենեկի և Իզդիրի շրջանում, մնացածը Կարսի շրջանում, ավելացնելով, որ փաստը ճշտվել է Ստոքսի տվյալներով, որը նաև տեղեկացրել էր, որ վիճակը ծանր է, իր կառավարությանը հղած հեռագրերից ոչ մեկի պատասխանը դեռ չի ստացել²⁶, ինչն արսուրդի ոլորտից էր, սովորական բրիտանական երկերեսանի բառախաղ և սուտ: Երկար, սակայն ապարդյուն բանակցություններից հետո միայն Բեկզադյանը հարկադրված խոստովանում է, որ «վրացիների դիրքը պարզ է և բնական իրենց շահերի տեսակետից»:

Ստեղծված ծանր ռազմաքաղաքական իրավիճակում ՀՀ կառավարությունը 1920 թ. հոկտեմբերի 29-ին կրկին փորձում է դիվանագիտական հավատարմատարի միջոցով փոխել դրությունը և հասնել վրացիների հետ զինակցության: Այսպես, դիվանագիտական հավատարմատարին ուղղված 1920 թ. հոկտեմբերի 29-ի հեռագրում ՀՀ ԱԳ նախարարը

²² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն). Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., ԳԱԱ «Գիտություն», 2000, էջ 312-313:
²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 313:
²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 2, գ. 83, թ. 7-9:

²⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. . էջ 312-313:

հայտնելով, որ տաճիկները գրավել են հայկական դիրքերը Սամոսատում և Ուլարում, միաժամանակ գրավելով Վեզինքոյը և Յագնադադը լեռը, որ արյունահեղ կռիվները շարունակվում են, խնդրում էր դիմել դաշնակիցներին շտապ և իրական օգնություն ցույց տալու, դեսանտ իջեցնելով Բաթումիի շրջանում և ռազմամթերք մատակարարել: ԱԳ նախարարը կարծիք էր հայտնում, որ վրացիք խուսափում են զինակցության հարցից և մտադրություն չունեն կռվել տաճիկների դեմ: Այդուհանդերձ, նա Բեկզադյանին հանձնարարական է տալիս վրացիներին առաջարկել զինակցություն Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի դեմ: ԱԳ նախարարը տեղյակ էր պահում նաև Հայաստանում Վրաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ Գեորգաձեի հետ տարված բանակցությունների մասին, որից էլնելով իր վերջնակարծիքում եզրահանգում է, որ վրացիք լուրջ մտադրություն չունեն զինակցել²⁷:

Անհարկի ձգձգումներից հետո, Վրաստանի կառավարությունը, 1920 թ. հոկտեմբերի 29-ին տեղեկացնում է դիվանագիտական հավատարմատարին, թե հարցը քննարկելու համար հարկավոր է Հայաստանի գրավոր դիմումագիրը²⁸: Այդ օրերին վրացական մամուլը խստորեն դատապարտել էր թուրքական ազդեցիկ շճ նկատմամբ, արտաքուստ տպավորություն թողնելով, թե այդ կողմից սպառնացող վտանգը հավասարապես վերաբերում է նաև Վրաստանին, սակայն վրացական իշխանությունների վարքագիծը դրա հակառակն էր ցույց տալիս: Ժողովանիան բազմիցս հայտարարել էր, թե չեն կարող իրենց ճակատագիրը շողկապել Հայաստանի հետ, Թիֆլիսում գաղտնի բանակցություններ վարելով Թուրքիայի ներկայացուցիչների հետ, և փոխադարձ հավաստիացումներ տալով միմյանց, և ավելին՝ ստանալով Թուրքիայի քողածածկված թույլտվությունը՝ Վրաստանի կողմից մի շարք վիճարկելի տարածքամասեր Հայաստանից անդամահատելու համար: Այդ մասին բազմանշանակ պնդում կա Ալ. Խատիսյանի մոտ, որը Կարաբեքիրի հետ ունեցած զրույցից մի դիտարժան մեջբերում է

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 322:

²⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն. Հատոր IV. Գիրք առաջին. Նորագույն ժամանակաշրջան ((1918-1945 թթ.), Եր., «Զանգակ-97», 2010, էջ 260:

բերում. «Դեռ Հայերու դէմ պատերազմական գործողութիւններ սկսելէ առաջ, ըսաւ ան, Անգորայի ներկայացուցիչները ի դէմս Եուսուֆ Քեմալ բէյի եւ Ալի Ֆուատ փաշայի՝ 1920 թ. ամառը եղան Թիֆլիս և Վրաց կառավարութեան հետ դաշն կապեցին, որու զօրութեամբ Վրաստանը, հայ-թրքական պատերազմ ծագելու պարագային, պէտք է չէզոքութիւն պահէր եւ ատոր փոխարէն պէտք է ստանար Բորչալուի եւ Ախալքալաքի գաւառները եւ Արահանի շրջանը: Կարաբեքիր նոյնիսկ ցոյց տուաւ ինձ այն քարտէսը, որուն վրայ գծուած էին Վրաստանի սահմանները, համաձայն չէզոքութեան մասին կնքուած դաշնագրի:

Հետագային ես այդ խօսակցութեան մասին պատմեցի Վրաստանի ներքին գործերու նախարար Նոյ Ռամիշվիլիին, որ այդ բոլորը հերքեց»²⁹:

1920 թ. նոյեմբերի 23-ին (N 473) Թիֆլիսում շճ դիվանագիտական ներկայացուցիչը ԱԳ Նախարարին ուղարկված գաղտնի գրության մեջ հայտնում է իր տեսակցության մասին Ն. Ռամիշվիլիու հետ, որում խոսք է գնացել, թե արդյոք հնարավոր է գտնում նա Վրաստանի և Հայաստանի ընդհանուր գործակցությունը բոլշևիկների դեմ, որը դրական պատասխան է տվել և ավելացրել, որ բոլշևիկները կենտրոնացրած մեծ ուժեր չունեն, ուստի Հայաստանին ամենից առաջ անհրաժեշտ է լիկվիդացիայի ենթարկել տաճիկների առաջխաղացումը: Բեկզադյանը կրկին անդրադառնալ է Վրաստանի կողմից սպասվող օգնության հարցին, սակայն Ռամիշվիլիին մի անգամ էլ անորոշ ակնարկներ է արել, սակայն խոստացել ամենայն աջակցություն ցույց տալ զինակոչի և ապրանքների փոխադրության հարցում, իսկ ավելի սերտ գործակցության մասին խոստացել վերջնական պատասխանատու³⁰: Իսկ Սաբախտարիշվիլին Բեկզադյանին հայտնել էր, որ իրենք պատրաստ են աջակցել ոչ միայն Հայաստանի հպատակներին, այլև վրացահպատակ հայերին զինակոչի ենթարկելու խնդրում: Բեկզադյանը սակայն դրանից ենթադրել է, որ վրացիների այս պատրաստակամության մեջ թաղված է մի հետին միտք, և համենայնդեպս նույնիսկ այդպիսի անհուսա-

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 48:

լի իրավիճակում առաջարկել է խնդրին մոտենալ զգուշությամբ³¹: Տ. Բեկզադյանը տեղեկացնում է նաև, որ Ռամիշվիլու հետ հանդիպման ժամանակ նորից հարց է բարձրացվել Արդահանի մասին, որի մեջ խարդավալից երկվորյուն կար, և խնդրում հայկական կողմին տնօրինել Արդահան-Ախալքալաքի խճուղին, միաժամանակ պահանջելով երաշխավորություն, թե Արդահանը իբր թե այնքան ամուր պիտի գրավվի հայկական զորքերով, որպեսզի տաճիկները հնարավորություն չունենան սահմանն անցնելու: Բեկզադյանը հակադարձում է, վրացական կողմի այդ պահանջին, ասելով, որ ոչ մի երաշխավորություն չենք կարող տալ, իսկ խճուղուց օգտվելու մասին խոստանում տեղեկացնել և այդ մասին ուղիղ գծով հայտնել³²:

Այս առումով այդ իրողությունները ինքնատիպ ձևով է ներկայացրել Լեոն. «մի շատ խոշոր ցույց էլ հոկտեմբերի սկզբին ընդունեցավ Թիֆլիսում: Ահագին բազմություն հավաքվեց Վանքի բակում. Ճսճան հայրենասիրական ճառերը հաջորդեցին իրար: Ապա բազմությունը սկսեց իր երթը, նախգնաց երկանգնեց Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի առաջ, ճառեր ասաց, լսեց Տիգրան Բեգզադյանի խրատուսական եւ հուսադրական խոսքերը: Ապա բազմությունը... համակրական ցույց արեց ի պատիվ վրաց Հիմնադիր ժողովի եւ մի շատ տաք ու համակրական ճառով ողջունվեց նույն ժողովի նախագահի կողմից, որը հայտնեց, թե վրացիները հայերի կողմն են եւ նրանց եղբայրական օգնություն ցույց կտան:

...Այն պատճառաբանվում էր այն մտքով, թե կովել քեմալականների դեմ՝ նշանակում է կովել բոլշևիզմի դեմ, որովհետեւ պարզ է որ [այդ\ երկուսը միացած են: Եվ ահա Հայաստանից եկավ Ռուբեն-փաշան առաջարկելու, որ Հայաստանն ու Վրաստանը միացնեն իրենց ուժերը թուրքերի դեմ: «Եթե մեզ չօգնենք, - ասել էր նա,- մենք, մենակ մնալով, ստիպված կլինենք դիմել բոլշևիկներին, նրանց բերել մեզ մոտ, եւ այդ ժամանակ դուք կմնաք մենակ»: Համաձայնվել էին բանակցություններ սկսելու: Վրաստանի պատերազմական մինիստրը գնաց Երեւան, բայց այդ

ժամանակ, եթե չեմ սխալվում, Տրապիզոն մեկնեց մի այլ ջոջ մենշեիկ, որ ավելի ձեռնտու պայմաններ ընդունելով Մուստաֆա Քեմալից՝ նրա հետ դաշնագիր կապեց ընդդեմ հայերի: Դաշնակ-մենշեիկյան դրացիության մի հուզիչ փաստ չէ՞»³³: Այնուհետև Լեոն որպես նմանատիպ անհավատարմության օրինակ բերում է Լոռվա Չեզոք գոտու հետ կապված վրացական դիրքորոշումը, որը վրացական զորքերն իբր թե պետք ժամանակավորապես գրավեին, սակայն նրանք զբաղեցնելուն պես անհապաղ այն կցում են Վրաստանի տարածքին:

ԻՉարկե, հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ այդ հաշվարկները արդարանալու հիմքերը շատ թույլ էին, քանզի շահերն էին տարբեր, իսկ հայկական պետության շահերը չէին ներդաշնակվում անդրկովկասյան և ոչ մի պետության արտաքին քաղաքական ու աշխարհաքաղաքական շահերի հետ: Բնականաբար հայ-վրացական պաշտպանական դաշինքը մեռելածին դուրս եղավ, և կողմերը հարկադրված էին ամեն մեկը յուրովի վճռել իրենց անկախության և գոյության ապահովման խնդիրները: Առավել ևս, որ ՀՀ կառավարության կողմից լիովին անտեսվեց բոլշևիկյան Ռուսաստանը, և Բ. Լեզրանի հետ ձախողված բանակցություններից հետո, որոնք անարդյունք եղան, Հայաստանը հարկադրված էր որոնել Վրաստանի զինակցությունը, ինչը սակայն լիովին ձախողվեց: Վրաց ազգայնականների համար Հայաստանի հետ դաշինքը գործնականում անընդունելի եղավ, որն ապացուցվեց Արդահանում և Լոռում տեղ գտած վրացական միջամտությամբ, և դեռ թուրք-հայկական պատերազմի նախօրեին Յուսուֆ Քեմալի և Ալի Դուադի հետ կնքած գաղտնի դաշնագրով³⁴, ըստ որի վրացիները առաջնայնություն էին ձեռք բերում Բորչալու-Ախալքալաքի և Արդահանի խնդրում, և հետևաբար վրացական չեզոքությունը իր մեջ պարտավորվածություն ուներ Թուրքիայի հանդեպ, կամ առավելագույնը, ինչպես նշել է Բեկզադյանը Ռ. Տեր-Մինասյանի հղած 1920 թ. հեռագրերից մեկում, դա հետևյալն էր. «Վրացիները մեր դեմ չեն

³¹ Տե՛ս նույն տեղում:

³² Տե՛ս նույն տեղում:

³³ Լեո, «Անցյալից»: Հուշագրություն, Եր., «Շեմ» հրատ., 2007, էջ 408-409:

³⁴ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 268:

կովի: Համաձայն են մեզ օգնել նյութապես միայն ծածուկ, որպեսզի թուրքերը չհմանան: Բոլշևիկները վստահեցրել են վրացիներին, որ տաճիկները Բաթումը չեն գրավի»³⁵:

Այդուհանդերձ, մինչև թուրք-հայկական պատերազմի ավարտը հայկական կողմը փորձել է Վրաստանի հետ դաշինք ձևավորել, նույնքերի սկզբներին հարաբերվելով Հայաստանում Վրաստանի ներկայացուցիչ գեներալ Կարալովի հետ, որին բողոք է ներկայացվում Լոռու Չեզոք գոտի մտնելու կապակցությամբ և դժգոհություն հայտնում վրաց-հայկական դաշինքի ձախողման խնդրում³⁶, որին խուսափոխական պատասխան է տրվում: Հարցը փակուղի է մտնում: Դատելով իրադարձությունների զարգացման խորքային գործընթացներից, Խորհրդային Ռուսաստանը անկախ իր վիճակից, ամենևին էլ չէր պատրաստվում մեկընդմիջտ Անդրկովկասը թողնել թե՛ թուրք-գերմանական, և թե՛ բրիտանաֆրանսիական տիրապետության ներքո: Իսկ դա ակնհայտորեն պարզորոշվեց 1920 թ. կեսերից հետո, երբ բոլշևիկյան Ռուսաստանը գահավիժելով Կովկասյան լեռներից, իջավ Անդրկովկաս և ուղղակի սպասեց հարմար առիթի՝ այն կրկին վերանվաճելու, այդ թվում և վճռելու Հայաստանի նոր հեռանկարի հարցը՝ թեկուզև խորհրդային կարգերի հաստատման այդ ժամանակվա արդեն աստիճանաբար իրողություն դարձող տարբերակով: 1920 թ. հուլիսի 31-ին Օհանջանյանը տեղեկացնում է Բեկզադյանին, որ ստացել է իրեն ուղարկված հուլիսի 29-ին գրված մասնավոր գաղտնի նամակը, որում խոսք էր գնում բազմաթիվ հարցերի, այդ թվում նաև հայկական և վրացական Փարիզի պատվիրակությունների գործունեության մասին, որոնց միջև կնքված պայմանագրից երևում է որ վրացիք իրենց ստացած ռազմամթերքի փոխարժեքը պարտավորվում էին վճարել հայերին նույն պայմաններով, ինչ անգլիացիները: Խնդիր էր դրվում այդ հանգամանքը աչքի առաջ ունենալ և ստանալ վրաց կառավարությունից համապատասխան ստացական³⁷:

Դաշինքի ձախողումը օրինաչափ էր, քանզի շահերն էին տարբեր և հասկանալի էր

նաև, որ Վրաստանը որպես պետություն պետք է գերադասեր և առաջնային համարեր իր շահը, որի պայմաններում հայ-վրացական պաշտպանական դաշինքը մեռելածին դուրս եկավ: Այդ պայմաններում սերյան-արևմտյան մտասնեռումը ևս իր դերը կատարեց, Հայաստանը թերագնահատեց բոլշևիկյան գործոնը, որն ավելի իրատեսորեն գնահատեցին վրաց մենշևիկները: Արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվեց մեկուսացման մեջ, իսկ հայ-վրացական բանակցությունները ձևավորելու պաշտպանական դաշինք՝ այն ժամանակվա քաղաքական զարգացումների «տրամաբանական զարգացման» արդյունքում ձախողվեց և Հայաստանը մեն-մենակմնաց թուրքական ագրեսիայի դեմ, որովհետև Վրաստանը ապահովել էր իր անվտանգությունը՝ կնքելով անջատ համաձայնություն Ռուսաստանի և Վրաստանի հետ:

³⁵ ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թ. 150:

³⁶ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 84-85:

³⁷ ՀԱՍ, ֆ. քաղ. գ. 139, թ. 5: